

УДК 631.95:504.05

С.Г. Корсун, доктор сільськогосподарських наук

ННЦ «ІНСТИТУТ ЗЕМЛЕРОБСТВА НААН»

Н.В. Палапа, доктор сільськогосподарських наук

ІНСТИТУТ АГРОЕКОЛОГІЇ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НААН

СОЦІАЛЬНИЙ І ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ТЕРИТОРІЙ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ

Сільські території України, які історично асоціювались з високими соціально-екологічними цінностями, нині характеризуються обмеженими можливостями розвитку. Це пов'язано з орієнтуванням аграрного сектору на укрупнення господарчих суб'єктів, створення великих аграрних компаній та холдингів, які, володіючи десятками тисяч гектарів ріллі, займаються інтенсивним веденням землеробства, відмовляючись від малоприбуткових та соціально спрямованих напрямів діяльності [12, 23, 25]. Проблеми сільського розвитку після проведення реформи в агропромисловому комплексі розглядаються в працях багатьох українських учених, зокрема В.С. Дієсперова, І.І. Лукінова, А.М. Малієнка, М.Й. Маліка, П.Т. Саблука, О.І. Фурдичка, О.М. Онищенко, Є.В. Мішеніна, Р.П. Косодія, В.В. Юрчишина та ін. [6, 7, 11, 13, 14, 16, 27]. Дослідники зазначають, що обмежені можливості у плані зайнятості, одержання доходу, невисока щільність населення, низька мобільність трудових ресурсів супроводжується зростаючим рівнем бідності населення сільських територій.

Починаючи з 1979 р. у селах України почався процес депопуляції, який швидко прогресує, охоплюючи всі області України. Якщо в 1980 р. у селах померло на 10 тис. осіб більше ніж народилось, то у 1990 р. втрати склали 58,2 тис., а в 1999 р. – 158,4 тис. осіб [22]. Як наслідок, за останні 15 років кількість жителів сільської місцевості зменшилась на 1,8 млн осіб, або 12% і становить 14,1 млн [26].

Неминучим наслідком міграції та депопуляції в сільській місцевості є відмирання сіл. Загроза зникнення тяжіє практично над кожним четвертим селом. Найбільше таких поселень у Сумській, Чернігівській, Харківській, Полтавській, Черкаській, Дніпропетровській, Житомирській областях. З 1991 по 2008 рр. кількість населених пунктів скоротилась на 355, що складає 19 одиниць

щороку. Причому, якщо у 1979 р. частка сіл з населенням до 200 осіб складала 29%, то у 1989 – 33%, а вже у 2000 р. – 36% [3, 22, 25].

У сільській місцевості нашої країни розгорнута третина соціального простору українського соціуму, проте тут і наближено не створені умови для повноцінної продуктивної реалізації особистого потенціалу громадян, які мешкають на цій території. Про це свідчить скорочення за період з 1990 по 2008 рр. кількості дитячих дошкільних закладів на 3,6 тис. (29%), загальноосвітніх шкіл – на 1,3 тис. (8,6%), закладів культури – на 4,4 тис. (21%), фельдшерсько-акушерських пунктів – на 1,3 тис. (8%), сільських магазинів – на 45,4 тис. (75%), закладів громадського харчування – на 10,8 тис. (59%). Водогоном обладнано лише 23%, централізованою каналізацією – 3%, газифіковано – 27% сільських населених пунктів, тут майже не проводиться робіт по будівництву доріг з твердим покриттям [3, 12, 23].

Разом з тим, сільські сельбищні території розглядаються не тільки як місце проживання третини населення України, а також як невід’ємна частина аграрного сектору країни [11]. Наразі у господарствах населення виробляється близько 49,3% валової продукції сільського господарства, зокрема, продукції рослинництва – 45%, тваринництва – 58,2%. Сільське населення утримує близько 3 млн голів великої рогатої худоби, забезпечуючи 78% від виробленого в Україні молока. Частка домогосподарств у виробництві яєць складає 37%, картоплі, овочів і багаторічних культур – 91%, плодів та ягід – 79%. Лідерами у виробництві сільськогосподарської продукції на присадибних ділянках сільських населених пунктів залишаються області західного регіону, забезпечуючи 70-94% загального обсягу валової продукції у відповідних областях [2, 4]. Загалом, частка селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції за період з 1990 до 2007 рр. зростає майже вдвічі, але в наступні роки намітилась чітка тенденція до підсилення впливу великотоварних підприємств (табл. 1, 2).

Екологи вважають, що найперетворенішою частиною агроландшафту є території, зайняті сільськими поселеннями. Саме в місцях концентрування господарсько-побутової і рекреаційної діяльності сільських жителів спостерігається найбільше антропогенне навантаження на природні комплекси. Загалом, близько 60% негативних для людини екологічних явищ відмічається в межах та поблизу населених пунктів, причому четверта частина

Таблиця 1. Динаміка виробництва продукції сільського господарства на присадибних ділянках сільських населених пунктів України*

Регіони (області)	Частка селянських господарств населення у загальному обсязі валової продукції, %			
	1990 р.	2000 р.	2006 р.	2012 р.
Україна	30,6	66,0	60,5	49,3
АР Крим	19,8	49,9	46,8	54,8
Вінницька	32,2	60,3	60,3	46,4
Волинська	41,3	81,5	76,8	69,5
Дніпропетровська	25,8	64,4	47,1	42,4
Донецька	24,9	66,9	56,8	49,8
Житомирська	40,7	71,2	75,5	58,8
Закарпатська	57,1	94,6	96,3	94,5
Запорізька	21,7	55,4	51,6	50,6
Івано-Франківська	54,1	91,4	83,3	69,8
Київська	27,1	59,9	38,1	34,1
Кіровоградська	22,5	59,2	57,6	39,8
Луганська	25,2	67,7	55,7	43,9
Львівська	49,2	90,8	83,9	70,0
Миколаївська	23,5	49,7	58,1	49,1
Одеська	26,8	57,7	58,0	56,6
Полтавська	24,1	52,3	49,7	38,3
Рівненська	42,6	79,2	77,4	71,9
Сумська	30,9	61,6	62,1	39,3
Тернопільська	37,8	77,1	69,7	53,3
Харківська	22,8	61,4	58,5	48,2
Херсонська	23,2	55,1	61,3	60,8
Хмельницька	33,0	63,4	69,7	46,6
Черкаська	26,7	56,6	38,0	24,6
Чернівецька	40,8	83,5	84,6	75,8
Чернігівська	35,9	70,3	64,7	40,5

* за даними [4, 19, 24].

таких явищ пов’язана з землеробством і тваринництвом, а три чверті – з іншими видами діяльності сільського населення [1, 20, 21, 25]. В процесі досліджень встановлено ряд впливів, що спричиняють негативні екологічні збочення в межах сільських сільбищних територій. Серед таких:

- забруднення господарсько-побутовими відходами та відходами тваринництва територій населених пунктів, пасовищ, понижень рельєфу, водойм;
- низький рівень благоустрою сіл;
- порушення ґрунту кар'єрами, будівельними роботами та транспортом;
- невідповідно розташовані сміттєзвалища;
- невідповідний рух сільськогосподарської техніки та інших транспортних засобів;
- неконтрольоване застосування засобів хімізації на присадибних ділянках;
- забруднення атмосферного повітря;
- недотримання водоохоронних зон навколо водойм, їх розорювання, напування худоби безпосередньо з водойм, вихід господарських дворів садіб безпосередньо до водойм;
- порушення стоку поверхневих вод;
- виснаження водойм в результаті поливу та інше.

Таблиця 2. Чисельність худоби та птиці, що вирощувалась в товарних сільськогосподарських підприємства і особистих господарствах населення України, млн голів*

Рік	Велика рогата худоба		Свині		Птиця всіх видів	
	товарні підприємства	особисті господарства	товарні підприємства	особисті господарства	товарні підприємства	особисті господарства
1961	13,36	4,27	13,45	4,74	30,18	99,45
1971	16,84	4,51	15,10	5,64	56,94	98,30
1981	21,49	3,88	15,64	4,14	129,29	103,98
1991	21,08	3,54	14,07	5,36	132,97	113,14
2001	5,04	4,39	2,41	5,24	25,35	98,37
2012	1,51	2,96	3,32	4,16	105,36	94,15

* за даними [4,19, 25]

Наслідком зазначеного є зміна властивостей ґрунтів; забруднення кормів, які призначені для годівлі худоби та свійської птиці, забруднення рослинницької продукції, що використовується для харчування населення; забруднення відкритих і закритих джерел водопостачання. На першому місці за числом негативних впливів знаходяться земельні ресурси сіл, за ними в порядку спадання частоти таких явищ розміщуються водні ресурси, рослинні, тваринні ресурси, атмосферне повітря [15, 20, 25].

Дослідження агроекологічного стану ґрунтів і якості продукції на присадибних ділянках, проведені в Лісостепу, свідчать, що

отримання продовольчої сировини з властивостями, які відповідають медико-біологічним вимогам, у дрібних господарствах на сучасному етапі їхнього розвитку пов’язане з низкою труднощів, спричинених недотриманням технологій вирощування культур, порушенням правил утримання тварин, а також у зв’язку з економічними, санітарно-гігієнічними проблемами в країні і недосконалістю у формуванні екологічної свідомості й культури населення [17, 18, 25].

Ситуація ускладнюється ще й тим, що внаслідок різкого зниження купівельної спроможності переважна більшість населення перейшла на споживання продуктів харчування, які отримано в регіонах безпосереднього проживання. В сільській місцевості це практично повністю продукти з власних присадибних ділянок. Відсутність на забруднених територіях можливості споживання продуктів із безпечних територій приховує небезпек у надходження в організм людини разом з їжею і водою небезпечних речовин у кількостях, які можуть шкідливо проявитись на здоров’ї населення всього регіону [15, 17, 18].

В науковій літературі зауважується, що поліпшення стану довкілля в сільських населених пунктах можливе за умови впровадження заходів, спрямованих на досягнення екологічної рівноваги як в агроландшафті, так і в межах його сельбищної території. Для цього необхідно:

- удосконалення функціонального зонування і архітектурно-планувальної структури сіл;
- прискорення благоустрою та поліпшення гідрологічного режиму;
- розширення робіт по облаштуванню твердого покриття транспортних, пішохідних, господарських шляхів із застосуванням безпечних природних матеріалів та впорядкування руху авто-транспорту і сільськогосподарської техніки;
- переведення виробничих потужностей на безвідходні, ресурсозберігаючі технології;
- розширення площ природного компоненту в агроландшафтах;
- поліпшення санітарно-гігієнічних і епідеміологічних умов в селах;
- підвищення екологічної свідомості у сільського населення тощо [9, 10, 15].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. № 121-р схвалено Концепцію Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р. Метою програми є забезпечення сталого розвитку сільських територій,

підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва. Серед основних шляхів, що забезпечать розвиток сільських територій виділено «Створення умов для проживання населення на сільських територіях», «Забезпечення охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки» [5, 8]. Але наразі відсутні позитивні наслідки здійснення Державної програми.

Отже, в результаті аналізу наукових джерел встановлено, що найперетворенішою частиною сучасного агроландшафту є території, зайняті сільськими поселеннями, де концентрування господарсько-побутової та рекреаційної діяльності сільських жителів спричиняє найбільше антропогенне навантаження на природні комплекси. Поліпшення стану довкілля та умов життя населення в сільських населених пунктах можливе за одночасного запровадження заходів, спрямованих на розвиток соціальної сфери та досягнення екологічної рівноваги в агроландшафті і в межах його сельбищної території.

1. *Агроекологія* / [под ред. В.А.Черникова, А.И. Чекереса]. – М.: Колос, 2000. – 536 с.

2. Беркута Т.В. *Регіональні особливості сільськогосподарського виробництва у господарствах населення* / Т.В. Беркута // *Економіка АПК.* – 2008. – №11. – С. 19–22.

3. Богуцький О.А. *Про рівень життя і оплати праці в сільськогосподарських підприємствах* / О.А. Богуцький, Т.І. Бортник // *Економіка України.* – 2000. – № 10. – С. 23–26.

4. *Валова продукція сільського господарства України за 2012 рік. Стат. бюл. Держкомстат України* – К., 2013. – 24 с.

5. *Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року* // *Економіка АПК.* – 2010. – № 7. – С. 3–15.

6. Дієсперов В.С. *Історична доля Українського селянства* / В.С. Дієсперов // *Економіка АПК.* – 2009. – № 12. – С. 96–99.

7. *Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян* / [за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, Ю.А. Лузана]. – К.: Ін-т аграрної економіки УААН, 2001. – 378 с.

8. *Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року* // *Урядовий кур'єр.* – 2010 р. – № 40. – С. 14–15.

9. Корсун С.Г. *Рекомендації щодо благоустрою територій сільських населених пунктів* / С.Г. Корсун, В.Ф. Камінський, В.І. Гамалей. – К.: ЕКМО, 2008. – 60 с.

10. Корсун С.Г. Екотоксикологічне обстеження сільських сільбищних територій: Методичні рекомендації / С.Г. Корсун, В.Ф. Камінський, В.І. Гамалей. – К.: “ЕКМО”, 2010. – 44 с.
11. Косодій Р.П. Підприємницька орієнтація стратегії сталого соціально-економічного розвитку сільських територій / Р.П. Косодій // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія „Фінанси і кредит”. – 2004. – № 1. – С. 137–145.
12. Ладик В.І. Розвиток сільських територій: стан та перспективи / В.І. Ладик // Пропозиція. – 2009. – №11. – С. 60–61.
13. Малиєнко А.М. Альтернативний взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / А.М. Малиєнко, В.П. Єрмоленко, А.В. Мазуренко. – К., 2009. – 270 с.
14. Малік М.Й. Стан та перспективи розвитку сільських територій / М.Й.Малік // Тези виступу на конгресі вчених економістів-аграрників 26 квітня 2007 р., м. Київ. – С. 153–158.
15. Методичні рекомендації з агроєкологічного моніторингу селітебних територій / [за ред. Н.А. Макаренко]. – К.: Видавничий центр НАУ, 2005. – 26 с.
16. Мішенін Є.В. Соціально-економічні та екологічні напрями розвитку сільських територій / Є.В. Мішенін, Р.П. Косодій // Економіка АПК. – 2005. – № 5. – С. 98–105.
17. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України / [під. ред. М.В. Зубця та ін.]. – К.: Логос, 2004. – 776 с.
18. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України / [редкол.: М.В. Зубець (голова) та ін.]. – К.: Аграрна наука, 2010. – 980 с.
19. Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості у 2012 році. – Київ: Державна служба статистики України, 2013. – 19 с.
20. Палапа Н.В. Вміст нітратів у основних компонентах селітебних агроєкоосистем / Н.В. Палапа, Ю.П. Колесник // Агроєкологічний журнал. – 2007. – №3. – С. 50–52.
21. Палапа Н.В. Вплив антропогенного навантаження на стан ґрунту, якість продукції і питної води селітебних територій / Н.В.Палапа/ Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – Вип.134 (частина 1). – К., 2009. – С. 189–195.
22. Родіонов Ю.Д. Стан і перспективи розвитку соціально-виробничої сфери села / Ю.Д. Родіонов // Вісник аграрної науки. – 2002. – № 1. – С. 72–73.
23. Рябченко В. Технократизм і доля українського села. Занепад сучасного села як системна криза українського соціуму: соціально-філософський аналіз проблеми / В. Рябченко. – К.: Знання України, 2006. – 75 с.
24. Сільське господарство України, 2006 р.: стат. збірник – К: Держкомстат України, 2007. – С. 201, 204.

25. Фурдичко О.І. Екологічний стан сільських селітебних територій України / О.І.Фурдичко, Н.А.Макаренко, Н.В.Палапа // Вісник аграрної науки. – 2009. – № 8. – С. 5-9.
26. Чисельність наявного населення, 2013 р.: стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2013. – С. 8.
27. Юрчишин В.В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2011. – № 2 – С. 87-90.

Найперетворенішою частиною сучасного агроландшафту є території, зайняті сільськими поселеннями, оскільки концентрування господарсько-побутової та рекреаційної діяльності сільських жителів спричиняє вагоме антропогенне навантаження на природні комплекси. Поліпшення стану довкілля та умов життя населення в сільських населених пунктах можливе за одночасного запровадження заходів, спрямованих на розвиток соціальної сфери та досягнення екологічної рівноваги в агроландшафті.

Ключові слова: сільські населені пункти, агроландшафти, особисті селянські господарства, екологічні умови, соціальні умови.

Наиболее изменённой частью современного агроландшафта являются территории, занятые сельскими поселениями, в которых концентрация хозяйственно-бытовой и рекреационной деятельности сельских жителей несёт весомую антропогенную нагрузку на природные комплексы. Улучшение состояния окружающей среды и условий жизни населения в сельских населённых пунктах возможно при одновременном проведении мероприятий, направленных на развитие социальной сферы и на достижение экологического равновесия в агроландшафте.

Ключевые слова: сельские населённые пункты, агроландшафты, частные сельские хозяйства, экологические условия, социальные условия.

The most changed part of modern agricultural landscape are territories, occupied at rural settlements. The concentration of farming, recreational activity and housekeeping cause the ponderable anthropogenic loading on natural complexes. The improvement of the environment and population life condition in rural settlements could attain by simultaneous development of social sphere and the achievement of ecological equilibrium in an agricultural landscape.

Keywords: rural settlements, agricultural landscapes, private agricultures, ecological condition, social condition.